

Från hustavlans statiska samhällssyn till pietistisk världsförbättring

Pietismens vision om att förbättra samhället utgjorde ett brott mot den statiska samhällsuppfattning som präglat Sverige sedan Reformationen. Elisabeth Christiansson Drake skriver här om institutionsdiakonins idéhistoriska arv.

Organiserad kristen omsorg sker alltid i ett historiskt sammanhang och den rymmer ideologiska premisser, det vill säga antaganden om dess roll och funktion i samhället. I denna artikel belyses två i tidigare forskning sparsamt uppmärksammade fenomen inom den svenska institutionsdiakonin. Det ena gäller en kontinuitet mellan institutionsdiakonin och den sociala ingenjörskonst som präglat det svenska välfärdssamhället. Det andra, gäller en teologisk förändring i kyrkans syn på socialt ansvar som sker i övergången från jordbruks-samhälle till industrisamhälle. Artikeln inleds med en redogörelse för

institutionsdiakonins rötter i pietismen.

Idéhistoriska rötter i Halle

De diakonininstitutioner som initierades i Skandinavien och norra Europa vid 1800-talets mitt hade rötter i den pietistiska och socialt inriktade väckelsekristendom som gick tillbaka till August Herman Francke (1663–1727) och de Franckeska stiftelserna i Halle i Tyskland i slutet av 1600-talet. Franckes utgångspunkt var en vision om att bland annat genom sociala och pedagogiska metoder verka för väckelse i samhället och kyrkan. Genom individens omvändelse till sann kristendom skulle samhället

och världen på sikt förändras till det bättre enligt devisen ”Weltveränderung durch Menschensveränderung”¹ (Världsförändring genom människoförändring). Vid Anstalterna fanns barnhem och skolor, och där utbildades manliga pedagoger och lärare. Där fanns en medicinsk klinik och ett omfattande bibliotek. I Halle grundades också en teologisk fakultet, där undervisningen skedde utifrån pietistiska ideal om personlig tro och omvändelse. Syftet med den teologiska utbildningen var att motverka vad dess initiativtagare uppfattade som en inom prästerskapet föreliggande andlig utarmning. Föreställningen om en omformering av samhället skilde

De Franckeska stiftelserna i Halle 1749, kopparstick.

sig från den traditionellt lutherska samhällsuppfattning som innebar en plikt att upprätthålla en förmodad av Gud given skapelseordning. Hallepietismen spred sig från Halle till andra länder i norra Europa. Till Sverige kom den med karolinska krigsfångar och studenter som studerat i Tyskland. I industristaden Falun omsattes dess idéer i slutet av 1600-talet av kyrkoherden Olof Ekman (1639–1713) som formulerat ett reformprogram för kristendomens återupprättande i Sverige. I Falun inrättade Ekman bland annat en barnskola för de enskildas trosutveckling.

”Den var en reaktion mot vad dess företrädare uppfattade som rigid formkristendom.”

Även om pietismen var en rörelse inom lutherdomen och inte innebar ett brott med densamma, fanns inom den ett reformistiskt och kyrkokritiskt drag. Den var en reaktion mot vad dess företrädare uppfattade som rigid formkristendom. Gemenskapen av sant troende ställdes i kontrast till den geografiskt avgränsade församlingen. Vid mitten av 1800-talet samlades i Sverige, liksom i Tyskland och övriga Skandinavien, sympatisörer med denna uppfattning under parollen ”inre mission”. Den inre missionen eftersträvade i linje med Agust Hermann Franckes uppfattning förändring av samhället och kyrkan genom individers omvändelse. Begreppet inre mission anspelade på likheten med mission i främmande länder. Medan utlandsmissionen riktade sig till de okristna ”hedningarna” var den inre missionens målgrupp ”de kristna hedningarna i hemlandet”.² Grundarna bakom Diakonissanstalten i Stockholm tillhörde den inre missionen. Institutionsdiakonin i Sverige uppstod alltså inte som ett initiativ av statskyrkan, utan den var en del av en transnationell väckelserörelse. Syftet var dock inte, som sagt, vare sig i Sverige eller i andra länder, att

upplösa kyrkan utan att intensifiera dess kristna liv. Särskilt viktigt var, menade den inre missionens företrädare, att sann kristendom nådde ut till grupper där själarna svävade i en särskild fara, till fattiga, fångar, prostituerade och sjuka.

Institutionsdiakoni - ett modernt fenomen

Historikern Richard L. Gawthrop menar att Hallepietismen har fungerat som historisk drivkraft med påverkan långt utöver det religiösa och sociala området. Gawthrop menar att den genom sin aktivism och expansi-

va karaktär är en betydelsefull komponent i moderniteten.³ En tidsepok som kännetecknas av ett empiriskt/vetenskapligt förhållningssätt, specialisering, teknisk utveckling och idémässig pluralism. Det moderna samhället fick sitt genombrott i samband med industrialiseringen men dess förutsättningar började utvecklas redan under 1400–1500 talet.

Den svenska statsvetaren Marie Demker argumenterar, i linje med Gawthrops resonemang, för att väckelsen med sin individualism, krav på personligt upplevd kristendom och ifrågasättande av den etablerade kyrkoinstitutionen är en orsak bakom den demokratiseringsprocess som Sverige genomgick vid mitten av 1800-talet. Demker fokuserar i första hand på frikyrkorörelsen - men nämner diakoni som ett exempel på ett pietistiskt initiativ med moderna förtecken.⁴

Gawthrop förstår Franckes pedagogiska vision som en vidareutveckling av den metod som 1500-talets reformatorer använde sig av i samband med spridningen av Martin Luthers Lilla katekes. Liksom katekesundervisningen syftade Franckes program till upplysning i en tid som uppfat-

tades som andligt korrupt. En viktig skillnad mellan Francke och de lutherska reformatorerna fanns emellertid i synen på kristendomens framtid. Medan katekesarbetet syftade till att rädda människor från andligt fördärv i en tid som dess förespråkare uppfattade som den yttersta, grundades Franckes projekt på en föreställning om en framtida samhällelig förbättring, inte bara i Halle och Tyskland utan i hela världen. Till skillnad från Martin Luther, hade Francke en positiv inställning till mänsklighetens framtid. Guds rikes utveckling var pågående och redan här på jorden kunde det bli mer närvarande. Visionen om att med pedagogiska och utbildande metoder förbättra samhället spreds av lärare och präster utbildade vid Anstalterna. För denna artikel är Gawthrops och Demkers resonemang viktiga eftersom de sätter in institutionsdiakonin i ett modernitetsperspektiv.

Det finns en kontinuitet mellan institutionsdiakonin och underliggande ideologiska premisser i det svenska välfärdssamhällets framväxt. Såväl diakonins pionjärer i mitten på 1800-talet som välfärdens tillskyndare under 1900-talet (exempelvis den välkända politikern Alva Myrdal) uppfattade socialt arbete som en strategi för övergripande samhällsförändring och samhällsförbättring. Gemensamt för diakonin och det som brukar kallas den svenska sociala ingenjörskonsten var en tydlig instrumentalism: ett mål/medel tänkande. Detta sätt att tänka kan kontrasteras mot den statiska samhällsuppfattning och syn på socialt ansvar som sedan reformationen präglade Sverige.

En förändrad syn på kyrkans ansvar för människor i nöd

I Sverige hade sedan reformationen den så kallade treståndsläran, formulerad i Hustavlan som var placerad längst bak i Martin Luthers Lilla katekes, präglat uppfattningen om samhälleliga ordningar och ansvar för medmänniskan. Enligt Hustavlan var samhället indelat i tre stånd: *Läroståndet* (präster) förvaltade

I Viebäck i Småland bedrevs mellan 1905 och 1947 uppfostringsarbete för flickor och kvinnor. Viebäckshemmen bedrevs, på statens uppdrag, av Diakonissanstalten i Stockholm.

Ord och sakrament. Överhetsståndet vakade över kyrkans bevarande, det vill säga Ordets utbredning liksom tukt och ordning. Det tredje ståndet, Hushållsståndet, familjen, fungerade som samhällets grund. Hushållsståndets stabilitet uppfattades vara avgörande för statens sammanhållning. Mellan de tre stånden rådde en inbördes dynamik. Läroståndet intog en särskild plats, som garant för människornas frälsning. Överheten var överordnad undersåtarna, men underordnad läroståndet. Överheten hade ansvar för samhällets och kyrkans fortbestånd. Församlingens lärare var överordnade åhörarna. Hufvudern i hushållet var således underordnad församlingens lärare och överheten men fungerade i sitt hushåll både som överhet och som lärare för de övriga i hushållet; hustru, barn, andra anhöriga och tjänstefolk. Det var hufvaderns ansvar att upprätthålla såväl lekamlig som andlig omsorg om hushållets medlemmar. Individerna utförde sin kallelse och förelagda uppgifter inom det stånd denne var född i, och undersåtarna, åhörarna och husfolket skulle visa lydighet och hörsamhet. Denna samhällssyn, konkret uttryckt i hustavlans ordningar, bevarade på ett effektivt sätt den rådande samhällsordningen.

I Sverige tog industrialismen fart först under senare delen av 1800-talet, men redan vid dess mitt påbörjades en viss industrialisering. I övergången från jordbrukssamhälle till modernt industrisamhälle förloade hushållsståndet den avgörande roll som det haft för ansvarstagande av fattiga och behövande. Med nya liberala ideal underminerades den statiska samhällssyn som dominerat sedan reformationen. Samhällets styrrelse uppfattades av liberalerna som en medborgerlig angelägenhet och inte som en av Gud en gång för alla given ordning. Samhällsförändringarna fick konsekvenser för kyrkans uppfattning om omsorg och ansvar för behövande. Kyrkohistorikern och religionssociologen Berndt Gustafsson (1920–1975) beskriver hur kyrkans företrädare i den nya tiden hade svårt att hävda sig i diskussionen om det sociala ansvarets organisering. Prästerskapet var starkt förankrat i en ideologi som fungerat i jordbrukssamhället, där hushållet upprätthållit detta ansvar. I diskussionerna om en ny fattigvårdslagstiftning som innebar ett större statligt ansvar för fattigvården vid mitten av 1800-talet intog prästeståndet en avvisande hållning med hänvisning till att man i detta såg en upplösning av de personliga band

som hushållet garanterade. Det personliga ansvaret och den personliga relationen i omsorgen var en central del i Hustavlans tankevärld. Ytterst handlade det om individens jordiska kallelse. I debatten om det sociala ansvarets organisering framfördes från prästerligt håll som alternativ till ett ökat samhälleligt omsorgsansvar, en ordning där arbetsgivaren på ett sätt motsvarande hufvaderns hade att ansvara för de anställdas väl. Utvecklingen innebar dock, enligt Gustafsson, att det i längden inte var möjligt att förstå relationen mellan arbetsgivare och arbetstagare i termer av samhörighet och ömsesidigt ansvarstagande. Kyrkan anpassade sig och en delvis, i förhållande till Hustavlans, ny syn på kyrkans ansvar för människor i behov av kroppslig och själslig nöd utvecklades.

I den lundensiska teologiska traditionen fanns en positiv inställning till statens ansvar för fattigvården och man ansåg kyrkans och församlingens roll vara att främja kristen livsåskådning inom dess institutioner. Johan Christopher Bring (1829–1898), från år 1862 Diakonissanstaltens direktor, argumenterade för ett statligt ansvar för sociallagstiftning – men att den kyrkliga församlingen hade ansvar att gjuta in den frivilliga kärlekens ande i fattigvården. Ett uttryck för detta var enligt Gustafsson ”trevande försök från kyrkans sida att verka för församlingsvård och församlingsdiakoniat”.⁶ I betoningen av församlingens sociala kallelse fanns en förbindelselänk till den äldre synen på kristendomens betydelse för sammanhållningen i samhället. I den gamla samhällsuppfattningen hade emellertid allt sin av Gud givna och fastställda plats. Föreställningen om kristen barmhärtighet som ett *tillskott* till en av samhället förvaltd offentlig fattigvård var någonting nytt i förhållande till enhetssamhällets samhällssyn.⁷

I Sverige har diakoninstitutioner varit föregångare när det gäller etablering av sammanhållen utbildning till funktioner inom sjukvård, fattigvård

och barn- och ungdomsvård. Denna typ av utbildningar har varit centrala i det svenska välfärdssamhället. Förståelsen av samhället som ett objekt för social förbättring var i förhållande till enhetssamhällets tankevärld modern. Institutionsdiakonins initiering vid mitten av 1800-talet bör, menar jag, förstås mot bakgrund av de förändringar som skedde i samband med övergången från en luthersk enhetskultur och jordbrukssamhälle till ett modernt av industri präglat samhälle. Den av pietismen influerade institutionsdiakonin rymde ideologiska förutsättningar, som kunde övertas inom den sociala ingenjörskonsten. Detta är ett perspektiv som bidrar till kunskapen om såväl diakonins som välfärdssamhällets historia.

ELISABETH CHRISTIANSSON

DRAKE

Teologie doktor, lektor vid
Marie Cedershiöld högskola

Referenser

Demker Marie. Frikyrkan som modernismens pionjär. I: *Tro & Liv* 2008, årg 67, (no 1), s. 4–10.

Franckesche Stiftung. www.francke-halle.de (250128)

Fridsbudbäraren 1847, nr 1.

Gawthrop, Richard L. *Pietism and the making of eighteenth-century Prussia*. Cambridge 1993.

Gawthrop, Richard L. Against corruption in all the estates: An early eighteenth century Pietist vision for universal reform through education. I: Lotz-Heumann, Ute (red.) *A Sourcebook of early modern European history. Life, Death, and everything in between*. New York 2019.

Gustafsson, Berndt. *Svenska kyrkan och kapitalismen under 1800-talet*. Forskningsrapport. Religionssociologiska institutet. Stockholm 1977.

Noter

1. www.francke-halle.de (20180805)
2. *Fridsbudbäraren* 1847, nr 1, s. 4
3. Gawthrop 1993, s. 284.
4. Demker 2008, s. 5. Se även
5. Gawthrop 2019, s. 58 f.
6. Gustafsson 1977, s. 84.
7. Gustafsson., 1977, s. 75 f.

Martin Luthers stora katekes i ny översättning

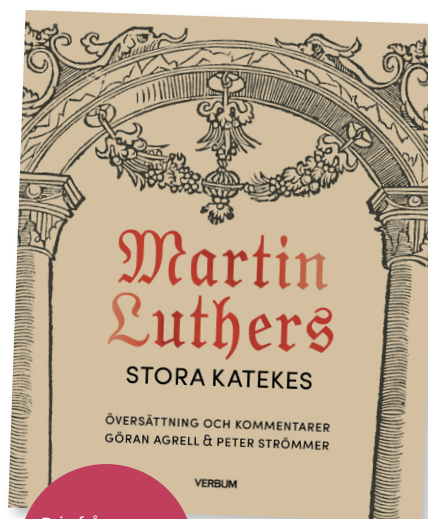
MARTIN LUTHERS STORA KATEKES, KOMMENTERAD

GÖRAN AGRELL, PETER STRÖMMER

Det har gått nästan 500 år sedan *Stora katekesen* först gavs ut. Ändå är den ständigt aktuell – här finns viktiga och klassiska tankar om tron väl värda att lyfta fram också i vår tid. I en nyöversättning från Luthers tyska originaltexter återges den ursprungliga katekesens fem delar som tar upp Guds tio bud, Trosbekännelsen, Herrens bön, dopet och slutligen nattvarden. Boken är rikt illustrerad, bland annat med ett 20-tal originalillustrationer ur Luthers Werke, Weimarer Ausgabe som återger originaltrycket från 1529 i Wittenberg.

ART NR: 52638286

PRIS FRÅN: 349 KR/ST **UTKOMMER APRIL**

Pris från:
349 kr

Beställ på verbum.se

VERBUM